

1863–1864 m.
SUKILIMAS:
ISTORIJA IR ATMINTIS

1863–1864 m.
SUKILIMAS:
ISTORIJA IR ATMINTIS

Sudarė
Zita Medišauskienė
Darius Staliūnas

Vilnius, 2016

LI

UDK 94(474.5)„1863/1864“

Tu33

Recenzentai:

dr. Rimantas Miknys

dr. Valdas Selenis

ISBN 978-609-8183-23-8

© Lietuvos istorijos institutas, 2016

© Straipsnių autoriai, 2016

© Zita Medišauskienė, Darius Staliūnas, sudarymas, 2016

DU LITERATŪRINIAI ISTORIJOS NARATYVAI – SKIRTINGOS ATMINIMO KULTŪROS TRADICIJOS (VLADZIMIRO KARATKEVIČIAUS IR VINCO MYKOLAIČIO-PUTINO ROMANAI)?

1863 m. sukilimo vaizdinys yra lietuvių, lenkų ir baltarusių atminties kultūrų savastis. Tiesa, šio vaizdinio reikšmingumas atminties kultūrose nėra tolygus: lenkų ir baltarusių visuomenėms 1863 m. sukilimas yra viena reikšmingiausių *atminties vietų*, o lietuvių visuomenei 1863 m. sukilimas nėra tokia svarbi *atminties vieta*. Šiaip ar taip, kad sukilimo vaizdinys įsivertintų atminties kultūrose, visur prisidėjo sukilimo vaizdinio reprezentavimas nacionalinėje literatūroje, nes literatūra yra vienas kolektyvinės atminties kūrimo būdų. Literatūros kūriniai gali padėti kaip kolektyvinės atminties modeliai, kurie gali tiek sustiprinti atminties kultūroje egzistuojančius vaizdinius ar papildyti juos naujomis prasmėmis, tiek juos dekonstruoti ir revizuoti¹.

1863 m. sukilimo vaizdinys raiškiausias lenkų literatūroje. Pirmieji 1863 m. sukilimo vaizdiniai lenkų literatūroje iškilo netrukus po sukilimo numalšinimo ir jų kūrėjais tapo rašytojai, kurie patys dalyvavo sukilime ir, kurdami literatūrinius vaizdinius, galėjo remtis asmenine patirtimi, pavyzdžiui, Eliza Ožeškienė ar Boleslovas Prusas². Literatūrinę sukilimo

1 A. Erll, Literatura jako medium pamięci zbiorowej, *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków, 2009, s. 237–238.

2 Apie 1863 m. sukilimo vaizdinį lenkų literatūroje žr.: B. Osmólska-Piskorska, *Powstanie styczniowe w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Toruń, 1963; *Dziedzictwo literackie powstania styczniowego*, Warszawa, 1964; J. Detko, K. Dunin-Wąsowicz, *Współuczestnicy narodowej sprawy: proza polska o udziale chłopca w powstaniu styczniowym i dojrzywaniu jego narodowej świadomości*, Warszawa, 1973; J. Rusin, *Aleksander Wielopolski: bohater trudnej legendy*, Rzeszów, 1997; J. Rusin, *Człowiek świętego imienia: legenda Traugutta*

vaizdavimo tradiciją lenkų literatūroje tęsė posukiliminės kartos rašytojai, kurių su sukilimu jau nesaistė asmeniniai prisiminimai – individuali atmintis, tačiau daugelį jų, kaip Steponą Żeromską, Tadeuśą Galeckį ar Vaclovą Sieroševskį, neabejotinai paveikė raiškūs sukilimo prisiminimai šeimoje – stipriai veikė sukilimo vaizdinys komunikacinėje atmintyje. Nuo XIX a. pabaigos lenkų literatūra aktyviai dalyvavo sukilimą paverčiant pasiaukojamos kovos už tautinę lenkų valstybę simboliu. Po Antrojo pasaulinio karo sovietinėje Lenkijos Liaudies Respublikoje pasakojimas apie 1863 m. sukilimą buvo ideologiškai pritaikytas sovietiniam klasių kovos naratyvui – tai atspindėjo ir literatūrinis sukilimo vaizdinys³. Anksčiau sukilimas vaizduotas kaip tautos kova – nacionalinio išsivadavimo judėjimas iš Rusijos imperijos gniaužtų, o pokariu sukilimas imtas vaizduoti kaip klasių kova – revoliucijos, kuri nepavyko, bandymas. Iš literatūrinio sukilimo vaizdinio dingo nacionalinės nepriklausomybės siekis – jį pakeitė kova už socialinę teisingumą ir laisvę. Pasakojimo herojumi vietoje bajoro tapo sąmoningas valstietis, angažuotas kovoti už revoliucijos pergalę. Tarpukario literatūroje antagonistas buvo parenkamas veik be išimties tautiniu principu (paprastai juo buvo rusas ir kovota su imperine Rusija), o pokariu antagonistas buvo pasirenkamas klasiniu principu – juo tapo Rusijos caras bei lenkų aristokratai. XX a. penktajame–šeštajame dešimtmėčiais Lenkijoje pasirodę literatūriniai pasakojimai apie sukilimą iliustravo šias ideologizuoto istorinio naratyvo tezes: 1863 m. sukilimas – tai liaudies kovos už savo laisvę etapas pakeliui į socialistinės visuomenės sukūrimą – būtent LLR; sukilimas – internacionalinio revoliucionierių bendradarbiavimo pavyzdys, nes sukilimo vadai artimai bendravo su revoliuciniais demokratais tiek Rusijoje, tiek Vakarų Europoje. Šių tezių iliustravimo

w piśmiennictwie polskim XIX i XX wieku, Rzeszów, 2002; *Dziedzictwo Powstania Styczniowego: pamięć, historiografia, myśl polityczna*, Warszawa, 2013.

- 3 Plačiau apie literatūrinį sukilimo vaizdinį sovietinėje Lenkijoje žr.: E. Tierling-Śledź, *Gra (z) historią. Powstanie styczniowe w prozie polskiej po 1945 roku*, Szczecin, 2013; P. Małochleb, *Przepisywanie historii. Powstanie styczniowe w powieści polskiej w perspektywie pamięci kulturowej*, Toruń, 2014.

tikslas lėmė, kad pradėtas akcentuoti valstiečių dalyvavimas sukilime, o greta „blogų“ rusų atsirado ir „gerų“ – rusų revoliucinių demokratų paveikslai ar net į sukilėlių pusę perbėgę rusų kariai. Po 1956 m., kada politinis režimas Lenkijoje tapo liberalesnis, rašytojai jau neprivalėjo 1863 m. sukilimo vaizduoti kaip pirmojo revoliucinio perversmo bandymo su privalomai pozityviu herojumi valstiečiu, tačiau oficialūs atminties rėmai egzistavo. Šiuos atminties rėmus iškalbingai pademonstravo oficialios sukilimo šimtmečio minėjimo iškilmės 1963 m., kai politinio režimo ideologai sukilimą įvardijo klasiniu valstiečių judėjimu – nepavykusios revoliucijos bandymu – lenkų revoliucinio judėjimo ištakomis. Lenkų istorinės prozos tyrinėtojai pažymi, kad po 1956 m. istorinis sukilimo vaizdinys suteikė progą rašytojams savo kūriniuose rašant apie praeitį net ezopiškai kurti paralelę su dabartimi – asociatyviai sieti XIX a. vidurio ir XX a. vidurio padėtį: Lenkijos Liaudies Respubliką – su Lenkijos Karalyste, o Sovietų Sąjungą – su Rusijos imperija. Ieškoti asociacijų skatino tiek apskritai to meto lenkų istorinei proza būdingas bandymas praeityje ieškoti atsakymų į dabarties iššūkius bei intelektualai istorijos recepcija, tiek oponavimas sovietinio režimo primestam kanoniniam sukilimo vaizdinui.

1863 m. sukilimo vaizdinį galime rasti ir lietuvių literatūroje. Sukilimo liudininkas Aleksandras Fromas-Gužutis 1895 m. parašė dramą „Baisioji gadyne“. Pagrindinis šio kūrinio veikėjas – valstiečių kilmės lietuvių inteligentas, o pats sukilimas vaizduojamas kaip kova už Lietuvos/lietuvių nacionalinį išsivadavimą. Sukilimo vaizdinių galime rasti kito sukilimo liudininko – rašytojos Žemaitės bei vėlesnės kartos rašytojų – Lazdynų Pelėdos, Jono Biliūno – kūryboje⁴. XX a. tarpukario lietuvių literatūroje raiškesnių sukilimo vaizdinių sunku rasti, tačiau dera paminėti, kad ketvirtą dešimtmečio antroje pusėje pasirodę Stasės Vaineikienės romanai *Grafas ir žmonės* bei *Vaišvila. Žemaičių baudžiauninkų vadas*⁵ vaizdavo

4 B. Pranskus, 1863 metų sukilimo atspindžiai lietuvių literatūroje, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, serija A, t. 1, 1957, p. 33–47.

5 S. Vaineikienė, *Grafas ir žmonės*, [Kaunas], [1937], S. Vaineikienė, *Vaišvila – žemaičių baudžiauninkų vadas*, [Kaunas], 1938.

valstiečių kovą su dvarininkais dėl žemės po to, kai 1861 m. buvo panai- kinta baudžiava. Apie 1863 m. sukilimą šiuose kūriniuose tiesiogiai nepa- sako jama, tačiau jų veikėjų kalbose probėkšmiais minima valstiečių kova „lenkmečiu“ už savo laisvę ir „ponų išdavystė“ sukilimo metu. Šių kūri- nių herojus – sąmonėjantis, savo laisvę ir teises pasirengęs ginti valstietis. Romanuose nupieštas raiškus neigiamas dvarininko vaizdinys bei akcen- tuojamas kaimo ir dvaro socialinis konfliktas, išryškinti glaudūs dvaro ir carinės valdžios ryšiai, prisiminimai tik apie valstiečių kovą „lenkmečiu“ tarsi piršo mintį, kad 1863 m. sukilimas pirmiausia buvo valstiečių kova su socialine nelygybe. Tokia rašytojos interpretacija buvo nulemta jos politi- nių simpatijų kairiesiems politiniams judėjimams. S. Vaineikienės roma- nai buvo perleisti šeštojo dešimtmečio pabaigoje, sovietinėje Lietuvoje⁶ – jie idealiai tiko kuriamam sovietiniam XIX a. Lietuvos istorijos naratyvui, nes pateikė beletrizuotą klasių kovos Lietuvos kaime paveikslą.

Apibendrinant reiktų pažymėti, kad sukilimo vaizdinys iki XX a. šeš- tojo dešimtmečio lietuvių literatūroje nebuvo raiškus – jį tyrinėjęs Bronius Pranskus-Žalionis nurodė, jog raiškiausiai sukilimo temą išplėtojo tie rašy- tojai, kurie buvo jo liudininkai⁷. Sovietinė literatūros kritika per B. Pranskų- Žalionį 1957 m. kaltino vėlesnių kartų lietuvių rašytojus, kurie esą veikiami lietuvių buržuazinės ideologijos, skelbusios, kad „1863 m. sukilimas buvęs „lenkmetis“, jame lenkai tekovoję dėl Lenkijos atstatymo, o lietuviams jis buvęs svetimas, atnešęs spaudos uždraudimą ir kitas negeroves“, sąmonin- gai vengę „kiek plačiau liesti ir kelti 1863 m. sukilimo temą“. Teigta, kad

Lietuvių buržuazija, aplamai, vengė kelti bet kurias kovos tradicijas, ypač nu- kreiptas prieš carinę valdžią [...], ypač jai buvo svetimos tradicijos, susijusios su valstiečių kova prieš dvarininkus dėl žemės. [...] Buržuazinės ideologijos rašy- tojai plačiai vystė istorinę tematiką, ragino „semtis stiprybės iš praeities“. Tačiau artimiausia praeitis – 1863 m. sukilimas – jiems nebuvo įkvėpimo šaltinis.⁸

6 S. Vaineikienė, *Grafas ir žmonės*, Vilnius, 1958; S. Vaineikienė, *Vaišvila – žemaičių bau- džianinkų vadas*, Vilnius, 1959.

7 B. Pranskus, 1863 metų sukilimo atspindžiai lietuvių literatūroje, p. 47.

8 Ten pat, p. 39.

Tais pačiais metais, kai nuskambėjo šie kaltinimai, lietuvių skaitytojus pasiekė Vinco Mykolaičio-Putino romanas *Sukilėliai*, kuriame pateiktas iki šiol raiškiausias ir plačiausias literatūrinis pasakojimas apie 1863 m. sukilimą lietuvių kalba.

Baltarusių literatūroje sukilimo vaizdinys raiškesnis nei lietuvių literatūroje (tiek kūrinių šia tema gausos, tiek literatūrinių žanrų įvairovės požiūriu) – rasime net fantastinio utopinio žanro kūrinių: pavyzdžiui, 1924 m. žurnale „Maladniak“ („Маладняк“) išspausdintas A. Aleksandrovič apsakymas „Skrydis į praeitį (nuo Kalinausko iki mūsų dienų)“, pasakojantis, kaip trys vienos gamyklos darbininkai ir draugai Pavliukas, Jazepas ir Danila sukonstruoja laiko mašiną ir leidžiasi ja kelionėn praeitin sekdami Konstantino Kalinausko biografijos pėdsakais⁹. Reiktų pažymėti, kad baltarusių literatūroje kūrinių, kuriuose pasakojama apie sukilimą, centre dažniausiai yra K. Kalinauskas¹⁰. Literatūrinis Kalinausko vaizdinys baltarusių literatūroje ėmė formotis XX a. trečiajame dešimtmetyje – tada jis vaizduotas daugiau kaip kovotojas už baltarusių socialinę nei nacionalinę laisvę. Po triukšmingų sovietinio režimo procesų ir represijų bangos prieš vadinamuosius baltarusių nacionalistus XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Kalinausko vaizdinys iš baltarusių literatūros išnyko, o penktajame dešimtmetyje į literatūrą grįžęs Kalinauskas buvo paverstas revoliucionieriumi, kovojančiu už socialinį teisingumą. Šeštajame–septintajame dešimt-

9 A. Александровіч, Палёт у мінулае, *Маладняк*, 1924, № 5, с. 33–52.

10 Apie 1863 m. sukilimo vaizdinį baltarusių literatūroje žr. Г. Няфагіна, За зямлю і волю: вобраз Кастуся Каліноўскага ў беларускай драматургіі, *Роднае слова*, 1993, № 2, с. 28–33, № 4, с. 32–36; I. У. Гетман, Вобраз К. Каліноўскага ў заходнебеларускай літаратуры, *Паўстанне 1863 года і яго гістарычнае значэнне: мат-лы міжнар. навук. канф. (10–11 кастр. 2003 г., Брэст)*, Брэст, 2004, с. 128–133; А. Кузьмянок, Эвалюцыя вобраза Кастуся Каліноўскага ў беларускай літаратуры, *Роснікі гуманістызму: slowianoznawstwo*, 2004, t. LII, zeszyt 7, s. 119–130; Н. Жарская, Вобраз Кастуся Каліноўскага ў мастацкай літаратуры, *Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі. Матэрыялы VII міжнароднай навуковай канферэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства, Менск, 25 верасня 2009 г.*, Менск, 2011; С. Лаўшук, «Ствараем новае аблічча...»: вобраз Кастуся Каліноўскага ў беларускай драматургіі, *Літаратура і мастацтва*, 2014 03 21, с. 6–7.

mečiais greta raiškiai akcentuojamo Kalinausko kaip kovotojo už socialinę laisvę paveiklo pradėta pabrėžti ir jo nuopelnus kovojant už nacionalines baltarusių teises. Būtent tuo metu į baltarusių literatūrą ateina asmuo, daugiausiai nusipelnęs kuriant literatūrinį 1863 m. sukilimo vaizdinį baltarusių atminties kultūroje, – rašytojas Vladzimiras Karatkevičius (1930–1984). Jo plunksnai priklauso daug kūrinių, pasakojančių 1863 m. sukilimo istoriją – tarp jų ir kūriniai, įamžinantys Kalinausko asmenį. Šio rašytojo kūrybiniame palikime išsiskiria 1965 m. išleistas romanas *Varpos po tavo pjautuvu*, kuriame raiškiausiai baltarusių literatūroje pateikiamas sukilimo vaizdas.

Šiame straipsnyje pabandysime palyginti dvi literatūrines sukilimo vaizdinio reprezentacijas – V. Mykolaičio-Putino romaną *Sukilėliai* ir V. Karatkevičiaus romaną *Varpos po tavo pjautuvu*. Pasirinkti šiuos kūrinius paskatino tai, jog tai – raiškiausios sukilimo vaizdinio reprezentacijos lietuvių ir baltarusių literatūroje. Be to, šie kūriniai smarkiai prisidėjo prie to, kad ir lietuvių, ir baltarusių atminties kultūroje įsitvirtintų sukilimo vaizdinys. Šie romanai pasirodė panašiu metu, jų kūrėjus varžė ta pati ideologinė sovietinio režimo kontrolė ir oficialūs, sovietinės istoriografijos nubrėžti *atminties rėmai*. Tikimasi literatūros kūrinių palyginimu geriau atskleisti 1863 m. sukilimo vaizdinį, vyravusį sovietmečiu lietuvių ir baltarusių atminties kultūroje. Čia vadovaujamosi prielaida, kad literatūros kūriniai gali padėti atskleisti kultūroje dominuojančias atminties koncepcijas, nes literatūra yra tiek kultūrinio realybės pasisavinimo forma, tiek gali būti kaip instrumentas panaudota formuojant atitinkamą įpareigojantį požiūrį į praeitį¹¹.

Du literatūriniai pasakojimai

Prisiminkime minėtų romanų siužetus. Karatkevičiaus romane *Varpos po tavo pjautuvu* veiksmas rutuliojasi 1850–1861 m. Pagrindinis romano he-

11 B. Neumann, *Literatura, pamięć, tożsamość, Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków, 2009, s. 271, 272, 279.

rojus – kunigaikštis Alesius Zagorskis. Pasakojimas prasideda jo vaikystėje. Tėvai, senelio (senojo kunigaikščio Zagorskio) reikalavimu, Alesių ke-leriams metams buvo atidavę į valstiečių Kagutų šeimą – neva remdamiesi senu papročiu: gyvendamas valstiečių šeimoje jaunas aristokratas turėjo susipažinti su savo valdinių – valstiečių buitimi, sustiprėti fiziškai. Grįžęs į gimtuosius namus, Zagorskių kunigaikščių rūmus, jis toliau ugdomas, kaip ir dera jo luomo atstovui. Surengiamas „įvesdinimo“ suaugusiųjų gyveniman (savotiškos iniciacijos) apeigos, kurių metu jis ne tik tampa visateisiu paveldėtoju, bet ir supažindinamas su giminės tradicijomis. Alesius suartėja su seneliu – senuoju kunigaikščiu Zagorskiu, kuris yra tipiškas Švietimo epochos žmogus. Išvykos į Svysločių mugę metu Alesius atsitiktinai susipažįsta su Kalinausku. Abu prisipažįsta laikantys save baltarusiais, užsimezga jų draugystę. Alesius mokosi Vilniaus gimnazijoje, kurioje susiburia slapta bendraminčių moksleivių „Dagio ir erškėčio brolija“. Jos nariai skaito draudžiamą literatūrą, domisi krašto praeitimi. Alesius atsiduria „Vilniaus kurjerio“ redaktoriaus Adomo Kirkoro bute, kur renkasi Vilniaus veikėjai. Čia susipažįsta su pažangiais Vilniaus visuomenės atstovais – Vladislovu Sirokomle, Stanislovu Moniuška, Vincentu Duniu-Marcinkevičiumi. Alesius ir jo draugai gina baltarusių teisę į kultūrinį savarankiškumą pabrėždami baltarusių kalbos savitumą. Baigęs gimnaziją Vilniuje, Alesius tęsia mokslus Sankt Peterburgo universitete, kur artimai bendrauja su Kalinausku. Šis supažindina jį su savo draugais ir bendražygiais, tarp jų – ir su Zigmantu Sierakausku. Ten pat susipažįsta su Tarasu Ševčenka. Po tėvų mirties Alesius perima dvarų valdymą. Savo dvaruose jis vykdo ūkines reformas, naikina lažinį ūkį, kuria pramoninę gamybą. Jo ekonominės ir socialinės pertvarkos sukelia konservatyvių kaimynų pasipriešinimą. Perskaitomas caro manifestas dėl baudžios panaikinimo. Romanas baigiasi beprasidedančio sukilimo išvakarėse.

Mykolaičio-Putino romano *Sukilėliai* centre – Bagynų dvaro baudžiauninko Petro Balsio, gyvenančio Šilėnų kaime, likimas. Tačiau galima teigti, kad pagrindiniai *Sukilėlių* romano veikėjai – Šilėnų kaimo valstiečiai. Šis kolektyvinis herojus parodytas visu jo prieštaravimu – atskleistas ir

kaimo bendruomenės solidarumas, ir vidinės įtampos. Pasakojimas prasižada nuo to, kad Bagynų dvaro valstiečiai iš Kėdainių turgaus namo, į kaimą parveža žinią apie caro manifestą, skelbiantį baudžiamos panaikinimą. Žinia apie baudžiamos panaikinimą didina dvaro ir kaimo antagonizmą: dvarininkas negali susitaikyti su mintimi, kad valstiečiai gavo laisvę, o tarp valstiečių ši žinia akimirksniu išstipdo lojalumą ponui. Aistras pakursto dvarininko bandymas užbėgti reformos padariniams už akių ir valstiečius palikti be žemės. Rašytojas vaizduoja, kaip pamažu bręsta valstiečių sukilimas. Romane greta valstiečio Petro Balsio raiškus Paberžės filialisto kunigo Antano Mackevičiaus paveikslas. A. Mackevičiaus pastoracinė veikla yra tik priedanga kurstyti valstiečių maištą, o jis pats panašesnis veikiau į tarp baudžiauninkų gyvenantį revoliucionierių nei užkampio parapijos kunigą. Jį galime laikyti antru pagrindiniu romano herojumi. Prasidėjus sukilimui, jis suburia sukilėlių būrį ir stoja kovon. Romanas baigiasi naujo Vilniaus generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo atvykimu į Vilnių ir jo pradėtomis vykdyti represijomis.

Tiek Karatkevičius, tiek Mykolaitis-Putinas savo romanų nebaigė. Tiksliau, jie parašė tik pirmąsias kūrinių dalis, nors jų kūrybiniuose planuose buvo gerokai platesnis literatūrinis sukilimo paveikslas. Karatkevičius net rengėsi parašyti trilogiją. Tiesa, jo artimų draugų liudijimai, kiek buvo padaryta įgyvendinant šį sumanymą, prieštaringi – nuo abejonių, ar apskritai bandyta įgyvendinti šį sumanymą, iki konspirologinių versijų apie neva KGB surengtą knygos tęsinio rankraščio vagystę¹². Šiaip ar taip, niekas neabejoja tuo, kad Karatkevičius ketino parašyti romano tęsinį. O 1957 m. išleidęs pirmąją *Sukilėlių* dalį „Gana to jungo“, Mykolaitis-Putinas iškart sėdo rašyti antrąją dalį, tačiau jos taip ir nebaigė. Savo laiške seseriai rašytojas 1958 m. vasarį rašė, jog antrajai daliai reikia daugiau istorinės medžiagos: „Jos yra labai daug. Skaitai, skaitai, o naudos mažą. Epochą ir įvykius, žinoma, pažinti reikia, bet man veikale svarbiausia fantazija,

12 С. Шапран, *Тры мяхі дзядзькі Рыгора, альбо Сам-насам з Барадулiным*, Мiнск, 2011, с. 106–107.

intuicija.¹³ Romano tęsinio laukė tiek skaitytojai, tiek politinio režimo ideologai, kurie tikėjosi gauti į beletristinio pasakojimo rūbą įvilktą pavyzdinį istorinį naratyvą apie revoliuciją Lietuvos kaime. Antroji romano dalis „Ginklai prabyla“ buvo pagrindinis rašytojo kūrybinis rūpestis pasakutiniu juo jo gyvenimo dešimtmečiu. 1961 m. vasario 22 d. dienoraštyje jis įrašė:

Žūt būt reikia baigti „Sukilėlius“. Ak, kiek jie man prigadino kraujo ir atėmė laiko! [...] Tas romanas, lyg kokia rakštis, neleidžia nieko kito imtis. Taip viskas ir stovi vietoje. O aš sielvartauju ir kankinuosi. Tie „Sukilėliai“ įgriso, įkarštis atvėso, tema išbluko, vaizduotė nebeveikia. Stačiai nežinau, ką rašyti, kur pakreipti veiksmą, ką turi daryti personažai.¹⁴

Prabėgus daugiau nei ketveriems metams, 1965 m. rugpjūčio 18 d., Mykolaitis-Putinas dienoraštyje įrašė: „Kaskart vis dažniau iš įvairių pusių man primenami tie nelaimingi „Sukilėliai“. O ką aš galiu padaryt, kad neturiu jėgų jų pabaigti!“¹⁵ Antroji romano dalis „Ginklai prabyla“ liko nebaigta – darbą 1967 m. nutraukė rašytojo mirtis.

Individuali rašytojų atmintis ir kolektyviai *atminties rėmai*

Mykolaitį-Putiną (g. 1893 m.) galime priskirti antrajai, o Karatkevičių (g. 1930 m.) – trečiajai kartai po sukilimo, kurias dar galėjo paliesti komunikacinėje atmintyje gyvuojantys sukilimo vaizdiniai. Koks sukilimo vaizdins gyvavo rašytojų šeimoje ir jų aplinkoje – kokia buvo juos supanti socialinė atmintis?

Mykolaitis-Putinas buvo valstiečių sūnus, o jo seneliai buvo baudžiauninkai – jo paties žodžiais tariant, „iki XIX a. pusės gudeliųčiai sunkiai

13 Vinco Mykolaičio-Putino laišakai Australijon sesei M. Slavėnienei ir jos šeimai, 1957–1967, Canberra, 1971, p. 18.

14 V. Mykolaitis-Putinas, *Dienoraščiai (1961–1967): paskutiniųjų rašytojo gyvenimo metų užrašai*, Vilnius, 2013, p. 10.

15 Ten pat, p. 162.

vilko Ivoniškio dvarui baudžios jungą¹⁶. Jis prisiminė, kad jo mokslo draugas Jonas Reitelaitis, rinkdamas prisiminimus apie Gudelių parapijos praeitį, aptiko senuką, ėjusį baudžios ir gerai menantį tuos laikus, tačiau jis maža ką esą papasakojo, nes „pradėjęs pasakoti, taip susijaudindavo, kad vien imdavo keikti ponus ir jų urėdus ir jau nebeįsakydavo leisti į baudžios būties reiškinius“. Prisiminimų apie baudžios laikų ir ponų žiaurumą rašytojo giminėje netrūko¹⁶. Mykolaičio-Putino šeimoje buvo gyvas liudytojas – baudžios laikus prisiminė rašytojo senelė, mat tėvo pamotė jaunystėje ėjo baudžios. Pasak rašytojo sesers prisiminimų, senelė vaikams „kai ką papasakodavo iš baudžios laikų, iš savo patirties“¹⁷. Dar būtų galima priminti rašytojo paliudytą tėvo požiūrį į ponus: „Ponams tėvas visą gyvenimą lenkėsi, bet jų nemėgo, o širdyje gal ir niekino, kaip veltėdžius, tinginius.“¹⁸

Kokius prisiminimus sukilimas paliko gimtojoje rašytojo Gudelių parapijoje? Mykolaitis-Putinas rašė:

Nesupratę sukilimo reikšmės liaudžiai, jie vadina jį „lenkmečiu“, ponų lenkų maištu. Ponai prievarta varė valstiečius į sukilimą. Taip į sukilėlius buvo nuvarytas ir Gudelių L. Brusokas, tačiau po kelių dienų pabėgęs. Kariškus pratimus, „muštrus“ sukilėliai atlikdavo Ivoniškio girioje ties Rudėnų kaimu [...]. Muravjovo pasiūsti kariuomenės daliniai aptiko ir sumušė sukilėlius pirmiausia Balbieriškio girioje, o paskui ir Aguonpievėje. Mūšio metu buvo sudegintos Rudėnų Dranginio trobos, kur slėpėsi keli sukilėliai, ir užmušta pati šeiminkė Dragininė. Žmonės pasakodavo apie kazokų žiaurumą. Jie, ką sugavę, plakdavo mirtinai, reikalaudami pasakyti, kur yra maištininkai.¹⁹

Taigi 1863 m. sukilimas rašytojo gimtojoje parapijoje buvo prisimenamas kaip „lenkmetis“ – „lenkų ponų“ maištas prieš carą. Be to, reiktų paminėti dar valstietiškoje lietuvių visuomenėje vyravusį neigiamą požiūrį į dvarą ir dvarininkus, kurį pirmiausia lėmė socialinės priežastys. Lietuvių

16 V. M. Putinas, *Raštai*, t. 7, Vilnius, 1968, p. 291.

17 M. M. Mykolaitytė-Slavėnienė, *Putinas mano atsiminimuose*, Londonas, 1977, p. 36.

18 V. M. Putinas, *Raštai*, t. 7, p. 300.

19 Ten pat, p. 291–292.

nacionalinis judėjimas pridėjo dar tautines priežastis, kurias pats Mykolaitis-Putinas suformulavo taip: „Dvaras – svetimas liaudžiai gaivalas. Keitėsi jo valdytojai: čia grafai, čia kažkokie rusai ar lenkai, čia vėl žydai, bet savo esme jis pasiliko tas pats: svetimos kalbos ir kultūros kolonija šiame lietuviškiausiam krašte. Dvaras veisė jame nutautinimo bacilas.“²⁰ Jo neigiamas požiūris į dvarą buvo tipinis lietuviško nacionalizmo diskursui, kuris į dvarą žvelgė pirmiausia kaip į priešišką lietuviškumui lizdą.

Karatkevičiaus tėvas buvo eilinis sovietinis tarnautojas, tačiau jis buvo kilęs iš senos bajoriškos giminės. Rašytojas galėjo didžiuotis ir bajoriška savo mamos gimine. Tiesa, šio didžiavimosi kilme ir protėviais rašytojas viešai nedemonstravo, tačiau tarp itin artimų draugų jis mėgo tuo pasigirti²¹. Vieši rašytojo pasisakymai apie savo protėvius santūriūs, o atviriau jis didžiavosi tik savo proseneliu Tomaszu Hryniewicziumi, kuris 1863 m. vadovavo sukilėlių būriui, o patekęs nelaisvėn, M. Muravjovo įsakymu buvo sušaudytas Rogačiove. Pasakojimai apie 1863 m. sukilimą ir prosenelį T. Hryniewiczių rašytojo šeimoje buvo perduodami iš kartos į kartą – tai buvo giminės atmintis. XX a. penktojo–šeštojo dešimtmečių sandūroje Karatkevičius rusų kalba parašė apsakymą „Priešistorė“, kuris taip ir liko rankraštyje. Apsakymas baigiamas epizodu, kaip drąsiai pasitinka mirtį 1863 m. sukilėliai ir jų vadas Hryniewiczius²². Prisiminimą apie Hryniewiczių rasime ir romane *Negalima užmiršti*: kūrinys prasideda pasakojimu, kaip Hryniewicziaus žmona skuba į kalėjimą nuvežti žinią, jog nuteistajam myriop suteiktas pasigailėjimas, bet pavėluoja. Šį į legendą panašų, šeimoje iš kartos į kartą perduodamą pasakojimą jau vėliau, rašytojui išleidus knygą *Negalima užmiršti*, istorikas Adamas Maldzis patvirtino archyve rastais dokumentais²³. Pats Karatkevičius teigė, jog 1863 m. sukilimu susidomėjo studijuodamas Kijevo universitete, o vėliau dėdė jam parodė

20 Ten pat, p. 289.

21 С. Шапран. *Тры мяхі дзядзькі Рыгора, альбо Сам-насам з Барадуліным*, с. 94.

22 У. Караткевіч, *Збор твораў. У 25 тамах*, т. 4, Мінск, 2013, с. 173–180.

23 А. Мальдзіс, *Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека*, Мінск, 2010, с. 17–19.

gimtinėje prie Dniepro esančias vietas, susijusias su sukilimu, – griuvėsius hauptvachtos, prie kurios šaudyti sukilėliai, arklių kapines, kur buvo užkasami sušaudytųjų palaikai²⁴. Šiaip ar taip, netenka abejoti vienu – dar iki profesionalaus istorinio bei literatūrinio susidomėjimo sukilimo istorija tai jau buvo Karatkevičiaus šeimos atminties savastis. Rašytojui pagrindinis šeimos atminties, giminės istorijos perdavėjas buvo jo senelis iš motinos pusės Vasilijus Hryniewiczzius, kuris, pasak literatūrologo Anatolijaus Verabejaus, romane *Varpos po tavo pjautuvu* tapo literatūrinio herojaus prototipu – senuoju kunigaikščiu Zagorskiu-Veža²⁵.

Taigi tiek Mykolaičio-Putino, tiek Karatkevičiaus šeimose dar buvo gyvas sukilimo ir jo epochos prisiminimas, tačiau iš esmės skyrėsi santykis su šia atmintimi: Karatkevičiui atsiminimai apie sukilimą buvo jo šeimos atminties ir giminės istorijos dalis, o Mykolaičio-Putino šeimoje atsiminimai apie sukilimą buvo lyg svetimos atminties savastis, o paties sukilimo vaizdinys nebuvo raiškus. Iš esmės skyrėsi ir sukilimo vertinimas rašytojus socializuojančiose visuomenėse. Tiek Mykolaitį-Putiną ugdančioje aplinkoje, kada vyko jo socializacija, tiek tarpukario Lietuvoje, kai jis tapo pripažintu kūrėju, 1863 m. sukilimas nebuvo tapęs lietuviška *atminties vieta* – tai buvo iš esmės svetimos – „lenkiškos“ – kolektyvinės atminties savastis. Tarpukario Lietuvoje, kada grynintas neformalus lietuviškų *atminties vietų* „sąvadas“, nacionalinėje istoriografijoje dominavo požiūris, kad tai – „ponų lenkų“ sukilimas, atitinkantis lenkiško valstybingumo tradicijas ir neturintis nieko bendra su lietuviško nacionalizmo idealu – modernia tautine lietuvių valstybe. Tik pokariu, sovietinėje Lietuvoje, valdžios pastangomis sukilimas imtas direktyviniu būdu diegti į lietuvių kolektyvinę atmintį – jis buvo verčiamas valstietišku sukilimu ir akcentuojamas socialinis jo pobūdis²⁶.

24 A. Мальдзіс, Каласы з цаліны, *Літаратура і Мастацтва*, 1967 07 21.

25 A. Верабей, *Уладзімір Караткевіч: жыццё і творчасць*, Минск, 2005, с. 5.

26 Plačiau apie sukilimą kaip lietuvių atminties vietą: D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius, 2008.

Karatkevičiaus socializacijos metu sukilimas jau buvo tapęs baltarusiška *atminties vieta*, o Kalinauskas – baltarusių nacionaliniu herojumi. Tiesa, sovietinės Baltarusijos atminties kultūroje sukilimo ir Kalinausko vaizdiniai išgyveno ideologinę transformaciją, kol galiausiai XX a. penktajame dešimtmetyje įsitvirtino sukilimo įvardijimas kaip valstiečių sukilimo prieš ponus ir caro patvaldystę, o Kalinauskas vaizduotas kaip iškilus baltarusių revoliucinis demokratas ir „didžiųjų rusų revoliucinių demokratų“ mokinys²⁷.

Kūrybinės paskatos ir siekiai

Literatūrologės Irenos Kostkevičiūtės teigimu, paskata Mykolaičiui-Putinui sėsti rašyti *Sukilėlius* tapo stalinizmo epochos pabaiga 1953 m. (sumanymas kilo po Stalino mirties) bei tais pačiais metais minėtas sukilimo 90-metis²⁸. Manau, kad aiškinimas, jog stalinizmo epochos pabaiga lėmė rašytojo apsisprendimą rašyti romaną – tiesmukas ir nepagrįstas, o sukilimo jubiliejinis minėjimas galėjo tapti tik šalutine, papildoma kūrybine paskata, tačiau tai nereiškia, kad romanas buvo „proginis“ kūrinys.

1953 m. rugpjūčio gale LTSR Rašytojų sąjungai Mykolaitis-Putinas įteikė būsimo romano tezes, kuriose teigė, kad „romanas „Dėl žemės ir laisvės“ [toks buvo pirminis romano *Sukilėliai* pavadinimas. – D. M.] nebus tai subeletteristinta 1863 m. sukilimo istorija, bet jo atspindžiai liaudies

27 1863 m. sukilimo istoriografijos ir Kosto Kalinausko kaip baltarusių atminties vietos tyrimus geriausiai reprezentuoja šie straipsnių rinkiniai ir publikacijos: *Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі. Матэрыялы VII міжнароднай навуковай канферэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства, Менск, 25 верасня 2009 г.*, Менск, 2011; *Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць*, Мінск, 2014; А. Вялікі, Асоба Кастуся Каліноўскага і паўстанне 1863–1864 гг. у ідэалогіі КП(б)Б (другая палова 1920-х–1950-я гг.), *Беларускі гістарычны часопіс*, 2014, № 6, с. 3–9; А. Унучак, „На высокі ўзшышоў эшафот...“: як у БССР адзначаліся памятнаы даты з дня смерці Кастуся Каліноўскага, *Беларускі гістарычны часопіс*, 2014, № 5, с. 18–27.

28 I. Kostkevičiūtė, Kaip buvo rašomi Sukilėliai, *Metai*, 2003, Nr. 1, p. 95.

gyvenimo vaizduose bei konfliktuose“. Autoriaus manymu, veikale turėtų būti plačiai pavaizduota kuo daugiau būdingų valstietiškos buities bruožų yrančio feodalizmo ir besiplečiančio kapitalizmo gdynėje. „Atsispindės romane ir svarbesnieji sukilimo etapai bei momentai, suvokti iš valstietiš- kų demokratinų pozicijų. Romane bus taip pat sukilimo vaizdų – scenų ir sukilėlių bei jų vadų paveikslų.“ Pabrėžta, kad romane „aštriausi konfliktai valstiečių su dvaru ir savo tarpe kils dėl žemės“ – taip esą „pasirodys vals- tiečių meilė žemei ir savajam kraštui“, bet tuo pat metu „ir savininkiškųjų instinktų žalingi padariniai ir kapitalizmo neigiamos apraiškos“²⁹. Roma- ne turėjo atsispindėti sukilėlių idėjinis ryšys „su ankstyvesnėmis nacio- nalinio sąjūdžio užuomazgomis“ (Motiejus Valančius, Simonas Daukan- tas, Akelaitis, Laurynas Ivinskis ir t. t.) bei „rusų revoliucinių demokratų poveikis“ (tai ketinta atspindėti „idėjiniuose – programiniuose sukilimo lozunguose ir sukilimo vadų – Sierakausko, Mackevičiaus, Kalinausko charakteristikose“). Pridurta, kad romane „bus parėjusių į sukilėlių pusę karininkų bei kareivių personažų“, – šitaip rašytojas žadėjo būti ištimi- mas proletarinio internacionalizmo idėjai³⁰.

V. Mykolaitis-Putinas apie numatytą parašyti romaną aiškino:

turėtų susidaryti įspūdis, kad 1863 m. sukilimas nebuvo tai, kaip teigė bur- žuaziniai istorikai, beprasmiškas kraujo praliejimas, užtraukęs ant lietuvių tautos vien žiaurias Muravjovo represijas, bet, priešingai, labai prasmingas, ryškiausias liaudies kovų dėl žemės ir laisvės, dėl šviesesnio gyvenimo tradici- jos pratęsimas. 1863 m. sukilimas – tai gaivališkas, galingas liaudies jėgų pra- siveržimas, įpareigojęs ir įgalinęs būsimašias kartas kovoti dėl savo teisių, dėl ekonominio, socialinio ir nacionalinio išsivadavimo.³¹

Sovietinių lietuvių rašytojų sąjungos Prozininkų sekcijos perspektyvi- niame kūrybos plane atsirado įrašas, kad Mykolaitis-Putinas rašys romaną apie 1863 m. sukilimą, „išryškinant tikrąją lietuvių darbo liaudies išsiva-

29 V. Mykolaitis-Putinas, Romano „Dėl žemės ir laisvės“ tezės. 1953 08 22, *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas* (toliau – LLTI), f. 59-156.

30 Ten pat.

31 Ten pat.

davimo kovą³². Apibendrinant galima teigti, jog rašytojas žadėjo pateikti tokį literatūrinį sukilimo vaizdinį, kuriame 1863 m. sukilimas būtų pa-vaizduotas kaip revoliucinio judėjimo ištakos Lietuvoje.

1954 m., jau rašydamas romaną, savo kalboje per vieną radijo laidą jis pareiškė, kad išpūdingiausi ir „labiausiai jaudinantys“ praeities įvykiai, be abejonės, yra „valstiečių maištai ir sukilimai prieš ponus“, kurie esą „XIX a. viduryje įgauna ryškų revoliucinį pobūdį ir įsilieja į 1863 m. sukilimą“³³. Rašytojo pareiškimai apie jį kaip neva jaudinančią klasių kovą ir revoliuciją Lietuvos kaime – tik duoklė oficialiam, politinio režimo sąlygotam diskursui, tačiau tai nereiškia, kad rašytojo išties nedomino kai kurie socialinės istorijos siužetai. Atsiminimuose jis rašė:

XIX a. antroje pusėje susiduriame su labai įdomiu, keistu, jei jau nesakyti paslaptingu psichologiniu reiškiniu, dar vešliau suklestėjusiu XX a. pradžioje. Būtent, dėl ko tam tikros tautos žmogus, tautos tamsios, pavergtos, užguitos, mažos, vakarykščių baudžiauninkų tautos žmogus nebenori priklausyti nė vienai didelei, galingai, kultūringai tautai, kartais net ima jų neapkęsti, o didžiuotis savąja pavergta, tamsia, maža tautele ir vien jai nori priklausyti. Taip yra atsitikę su tautiškai sąmonėjančiais kiekvienos mažos, kad ir lietuvių tautos žmonėmis. Dėl ko? Kas juos taip paveikė?³⁴

Mykolaitį-Putiną išties domino ir jaudino klausimai: kas lėmė ir kaip vyko paprasto valstiečio socialinė ir tautinė emancipacija. Pažymėsime, jog paties rašytojo šeimos istorija – tai istorija apie tai, kaip buvęs baudžiauninkas virsta pasiturinčiu laisvu ūkininku, kaip antros kartos po baudžiatvės panaikinimo atstovas (pats rašytojas) savo socialiniu statusu atsideria visuomenės elite. *Sukilėliuose* kaip tik itin daug dėmesio skiriama tam, kad kuo detaliausiai ir spalvingiausiai būtų nutapytas šiai emancipacijai (kuri prasiverš po baudžiatvės panaikinimo) socialiai ir psichologiškai bręstančio lietuviško kaimo paveikslas. Tad manytume, jog pagrindinė

32 Lietuvių tarybinių rašytojų sąjungos Prozininkų sekcijos perspektyvinis planas, *Lietuvių literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 34, ap. 1, b. 409, l. 29.

33 V. M. Putinas, *Raštai*, t. 10, Vilnius, 2007, p. 201.

34 V. M. Putinas, *Raštai*, t. 7, p. 280–281.

kūrybinė paskata rašyti *Sukilėlius* buvo noras papasakoti psichologinę lietuvių valstiečių emancipacijos ir tautinio sąmonėjimo istoriją ir pačiam sau atsakyti į klausimą, kaip visa tai įvyko. Todėl Mykolaitį-Putiną labai domino Władysława Reymonto romanai *Kaimiečiai*³⁵, kuriame nutapytas psichologinis kaimo gyvenimo paveikslas, o sukilimo vaizdinys kūrinyje tik šmėkšteli.

Mykolaitis-Putinas istorijoje ieškojo siužeto kūrybai, o Karatkevičius nepaprastai domėjosi istorija – amžininkų teigimu, istorija buvo organiška jo gyvenimo dalis. Nenuostabu, jog istorinės temos dominuoja jo kūryboje, o jis pats vadinamas „baltarusišku Valteriu Skotu“ arba „baltarusišku Senkievičiumi“. Rašytojo Adamo Globuso liudijimu, Karatkevičius apie save mėgo sakyti: „Aš – baltarusiškas Aleksandras Diuma“³⁶. Literatūrologų teigimu, rašytojui būdingas romantiškas, folklorinis ir tuo pat metu konkretus istorinis praeities permąstymas³⁷. Karatkevičius yra pareiškęs, jog „be istorinio romano, istorinės literatūros apskritai negali atsibusti nacija, nes nėra nacijos be istorizmo jausmo, be ramios garbės dėl savęs ir paprastos savigarbos“³⁸. Istorinės prozos kūrimas jam buvo tautos nacionalinės savimonės ugdymo projektas – tai jis laikė savo kaip rašytojo misija. Vykdydamas šią misiją, jis sąmoningai ir kryptingai savo kūryboje romantizavo Baltarusijos istoriją, kurią puikiai išmanė³⁹.

Baltarusijos istorijoje Karatkevičius 1863 m. sukilimui skyrė ypatingą vaidmenį – jis net rengėsi rašyti disertaciją sukilimo tema. Amžininkų prisiminimu, jis tiesiog puoselėjo Kalinausko kultą: ant jo rašomojo stalo stovėjo didelis jo portretas, o greta jo – žvakidė, kurioje kartą metuose, kovo 21 d. – minint Kalinausko mirties metines, būdavo uždegama

35 I. Kostkevičiūtė, *Kaip buvo rašomi Sukilėliai*, p. 96.

36 А. Глобус, *Імёны. Літаратурныя партрэты*, Мінск, 2013, с. 15.

37 Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка, М. Тычына, *Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён*, Мінск, 2006, с. 453.

38 А. Верабей, *Уладзімір Караткевіч: жыццё і творчасць*, с. 63.

39 Д. Бугаёў, *Служэнне Беларусі: Праблемны артыкулы, літаратурныя партрэты, эсэ, успаміны*, Мінск, 2003, с. 258–260.

žvakė⁴⁰. Rašytojas parašė daug kūrinių, kuriuose raiškus 1863 m. sukilimo vaizdinys: dramą *Kostas Kalinauskas*, romanus *Negalima užmiršti* bei *Varpos po tavo pjautuvu* ir kt.

Atminties rėmai ir kelionė pas skaitytojus I – Sukilėliai

Romanas *Sukilėliai* pirmiausia buvo išspausdintas 1956 m. literatūriniame „Pergalės“ žurnale. 1957 m. sausio 16–18 d. įvyko lietuvių rašytojų susitikimas su sovietinės Lietuvos valdžia. Istoriko Vytauto Tininio teigimu, šio susitikimo išvakarėse sovietinės Lietuvos vadovui Antanui Sniečkui buvo perduotas lietuvių išėivių JAV leidžiamų „Naujienų“ numeris, kuriame buvo palanki *Sukilėlių* romano recenzija. Reaguodamas į tai, A. Sniečkus susitikime pareiškė:

V. Mykolaitį mes vertiname kaip gerą rašytoją. Gerai iškelia socialinius, tautinius momentus. Bet vis dėl to su „Sukilėliais“ gal reikia atsargiau. Gal leidžiant atskiru leidiniu reiktų kai kuriuos niuansus pakeisti [...]. Ten, be abejo, duodama kova prieš carizmą. Nesupraskit, kad neigiamai pasisakau. Aš noriu tik pabrėžti reikalingumą tam tikro atsargumo.⁴¹

Partinį lyderį pasakyti šiuos žodžius paskatino minėtoje recenzijoje nuskambėjusi mintis, jog skaitant apie brutalią caro valdžios prievartą, kyla mintis apie lietuvių padėties caro ir sovietų valdžioje panašumą⁴². Vis dėlto šis Sniečkaus perspėjimas liko be pasekmių – romanus be cenzūros trukdžių, dar tais pačiais metais iš žurnalinių publikacijų virtęs knyga, pasiekė skaitytoją. Nors buvo išsakytas perspėjimas, Sniečkus asmeniškai gerai vertino šį kūrinių, o jo autorius netruko sulaukti oficialaus kūrinio pripažinimo – 1958 m. už *Sukilėlius* buvo apdovanotas LTSR valstybine premija. Sovietinės kritikos akimis, romanus su plačiai nutapytu į klasių

40 A. Мальдзіс, Каласы з цаліны.

41 V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 150.

42 J. Vlks., *Sukilėliai, Literatūra* [dienraščio *Naujienos* priedas], 1956 10 20.

kovą kylančiu etnografiniu lietuviško kaimo paveikslu idealiai atitiko sovietinį socialistinio realizmo kanoną, kuris reikalavo socialistinio turinio ir nacionalinės formos. Jau žurnalinę romano publikaciją kritika gyrė už raiškiają nacionalinę formą⁴³.

Kai kurie tyrinėtojai *Sukilėlių* pasirodymą 1957 m. pateikia kaip ypatingą to meto reiškinį, teigdami esą „pasirodę prarasto valstybingumo sąlygomis, jie aktualino jį“, o romanas esą „sutelkė okupacinės priespaudos ir siekiamo išsivadavimo paradigmas, istorijos ir dabarties paraleles, prabilo apie tautos sąmonėjimo ir gyvasties kelius“⁴⁴. Su tokiais teiginiais besąlygiškai sutikti sunku – to nepatvirtina autoriaus kūrybinės intencijos, o romane nerasime nei intelektualios istorijos recepcijos, nei asociatyvaus pasakojimo, siejančio būtis carinėje ir sovietinėje imperijose. Maža to, ketindamas rašyti romaną, Mykolaitis-Putinas dėmesingai studijavo sukilimo istoriją ir savąją istorijos „kaip buvo iš tikrųjų“ pasakojimą skrupulingai derino su sovietinės istoriografijos nubrėžtais oficialiais *atminties rėmais*. Pavyzdžiui, 1953 m. prabilęs apie sumanymą rašyti romaną, jis net vardijo konkrečius jį jaudinančius istoriografijos klausimus ir preventiškai gludino ideologinei cenzūrai galinčias užkliūti būsimo pasakojimo vietas. Tuomet jam ideologiškai „jautrūs“ atrodė šie klausimai: „Koks buvo „karališkųjų valstiečių“ bei apskritai pasiturinčių valstiečių požiūris į sukilimą, ar teigiamas pasiturinčio valstiečio vaizdavimas „nebus smulkiaburžuazinės ideologijos pasireiškimas“; ar Muravjovo kaip išimtinai „žiauraus carizmo įrankio“, kuris „despotiškai ir galutinai stengėsi įtvirtinti Lietuvoje caro patvaldystę, įdiegti pravoslaviją ir rusifikaciją“ vaizdavimas neprieštarautų jo asmens ir veiklos vertinimui sovietinėje istoriografijoje; ar galima įtakingiausiu sukilimo vadu Lietuvoje laikyti Mackevičių (teigiant, jog pastarajam „nuoširdžiai rūpėjo valstiečių reikalai, kuris buvo didžiausias jiems autoritetas ir daugiausiai jų patraukė į

43 Lietuvių tarybinių rašytojų sąjungos Prozininkų sekcijos susirinkimo protokolas. 1956. 12. 21, *LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 417, l. 54.

44 I. Kostkevičiūtė, *Kaip buvo rašomi Sukilėliai*, p. 97.

sukilėlių gretas“), o ne Sierakauską, kurio asmenybė ir vaidmuo „autoriumi kelia nemaža abejonių“ (rašytojas žinojo apie istoriografijoje pabrėžiamus artimus Sierakausko santykius su rusų revoliuciniais demokratais, tačiau jam Sierakausko asmenybė ir veikla atrodė „prieštaringa ir ribota“, nes „Sierakauskas buvo giliai paveiktas bajoriškų tradicijų ir nuotaikų“, todėl Mykolaitis-Putinas ir dvejojo)⁴⁵. Toks prevencinis istoriografinis jautrumas siekiant tilpti į oficialius *atminties rėmus* paaiškina, kodėl Mykolaičio-Putino romanas be kliūčių pasiekė skaitytoją.

Sovietinio režimo ideologams ir cenzoriams *Sukilėliai* buvo nepriekaištingas kūrinys – jie neįžvelgė nė menkiausių aliuzijų į oponavimą politiniam režimui ar užslėptą raginimą sekti sukilėlių pavyzdžiu ir kovoti už Lietuvos nepriklausomybę. Tačiau negalima atmesti to, jog romanas kai kam tokias aliuzijas sukėlė – pavyzdžiui, kompozitoriui Juliui Juzeliūnui, kuris netrukus ėmėsi sumanymo *Sukilėlius* perkelti į operos sceną. Jis, prisimindamas operos kūrimo aplinkybes, teigė, jog romanas, pasirodęs po 1956 m. Vengrijos įvykių, į kuriuos jautriai rezonavo Lietuvos visuomenė, „visa dvasine koncepcija labai atitiko to laiko visų Lietuvos žmonių nusiteikimą“ ir, nors romane pasakota apie šimtmečio senumo įvykius, esą „visiems buvo aišku, kad turima galvoje nūdienu“⁴⁶. Būtų galima pridurti, jog ir lietuvių išseiviams (ypač tiems, kurie patys susidūrė su sovietų valdžia 1940–1941 m.) romane pateikti rusų valdžios prievartos vaizdai žadino asociacijas tarp caro ir sovietų valdžios⁴⁷.

Jei romanas be cenzūros trukdžių pasiekė skaitytoją, tai operos „Sukilėliai“ publika taip ir nepamatė. Šios operos muziką kūrė J. Juzeliūnas, o libretą pagal pirmąją *Sukilėlių* dalį parašė Aldona Liobytė (vėliau prisidėjo ir pats Mykolaitis-Putinas). Operos gyvenimas nutrūko jos premjeros išvakarėse 1957 m. spalį, kai partinė vadovybė atidžiai susipažino su operos libretu ir jo svarstymas persikėlė net į LKP CK biurą. Posėdžio

45 V. Mykolaitis-Putinas, Romano „Dėl žemės ir laisvės“ tezės. 1953 08 22, *LLTI*, f. 59–156.

46 I. Kostkevičiūtė, Kaip buvo rašomi *Sukilėliai*, p. 97.

47 J. Vlks., *Sukilėliai*, *Literatūra* [dienraščio *Naujienos* priedas], 1956 10 20.

metu Sniečkus prisipažino, jog perskaitęs libretą, jis negalėjo net užmigti. Buvo nuspręsta, jog libreto koncepcija esanti ideologiškai ydinga⁴⁸. Kas užkliuvo librete? Pirmiausia kai kuriems LKP vadovams užkliuvo tai, jog pagrindiniu herojumi tapo kunigo Mackevičiaus figūra, – kunigo vaizdavimas revoliucionieriumi atrodė dviprasmiškas, todėl net nuskambėjo pasiūlymas „rasti“ kitą herojų – pavyzdžiui, Mackevičių pakeisti Kalinausku. Tačiau šios minties niekas nepalaikė. O labiausiai ideologiniai darbuotojai pasigedo raiškiaus „tautų draugystės“ vaizdavimo ir išvelgė net tai, jog carizmas tapatinamas su rusų tauta. Kritikuota, kad operoje vyrauja „nacionalinio išsivadavimo momentai“, o ne socialiniai valstiečių siekiai⁴⁹. Taigi cenzūrai pastatymas pasirodė prieštaraujantis proletarinio internacionalizmo principams, galintis piršti publikai ideologiškai žalingas paraleles tarp carinės ir sovietinės valdžios prievartos aparatų.

„Sukilėlių“ libreto istorija buvo paversta pavyzdine ideologinio budrumo pamoka. Po kelių mėnesių vykusiam LKP X suvažiavime kultūros ministras Juozas Banaitis tai pateikė kaip pavyzdį: „Teatro vadovybė nors ir pavėluotai, bet principingai įvertinę, neišleido į rampos šviesą ydingą operą „Sukilėliai“.⁵⁰ O libreto autoriai buvo kaltinami nacionalizmu – rašytojas Antanas Venclova pareiškė: „V. Mykolaičio-Putino ir A. Liobytės librete operai „Sukilėliai“ buvo revizuota aplamai „Sukilėlių“ romano istorinė koncepcija ir duotas iškraipytas 1863 m. sukilimo paveikslas, pateikiant iš tikrųjų buržuaziškai nacionalistinę to sukilimo koncepciją.“⁵¹

Netrukus po Mykolaičio-Putino mirties, primindamas epizodą su scenoje neįsitvirtinusia opera „Sukilėliai“, istorikas Juozas Jurginis pažymėjo, kad operai kelias buvo užkirstas „dėl perdėto ir kartu neatitinkančio istorinę tiesą įvykio vertinimo“ – esą operoje sukilimas virto kova už lietuvių

48 D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas?*, p. 81.

49 Ten pat, p. 82–83.

50 J. Banaičio pasisakymas LKP X suvažiavime 1958 02 13, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. 1771, ap. 191, b. 432, l.440.

51 A.Venclovos pasisakymas LKP X suvažiavime 1958 02 13, *LYA*, f. 1771, ap. 191, b. 432, l.232.

tautinę valstybę. J. Jurginis svarstė, kad veikiausiai kilęs ginčas dėl sukilimo vertinimo paskatino rašytoją permąstyti ankstesnius sumanymus ir tai kartu su senatve sutrukdė baigti romaną – buvo parašyta tik dalis antrosios knygos⁵². Oficialūs *atminties rėmai* išties varžė rašytoją: 1961 m. rašytojas dienoraštyje skundėsi, kad rašydamas *Sukilėlius* yra priverstas „skaitytis“ su istorija ir ideologija⁵³. Kompozitoriaus Juzeliūno liudijimu, kartą pasiteiravus, kaip sekasi rašyti romano tęsinį, rašytojas atsakė: „Kartais nekyla ranka, kai jauti, kad už nugaros stovi žandaras su pistoletu.“⁵⁴ Be to, prieš akis turėjo rašytojo Juozo Grušo pavyzdį, kuris taip pat „įklimpo“ su drama „Sierakauskas“⁵⁵.

Sovietinės Lietuvos vadovo Sniečkaus asmeniniuose užrašuose ant kalendoriaus lapelio yra pastaba: „Gerą romaną parašė apie 1863 m. sukilimą. O libretas buvo neteisingai sugretinęs rusų tautą su caro valdžia.“⁵⁶ Mykolaičio-Putino romane pateikta sukilimo istorinė koncepcija atitiko oficialųjį pasakojimą apie sukilimą, kuris sovietinės Lietuvos historiografijoje šeštajame dešimtmetyje buvo pateikiamas kaip liaudies judėjimas, kurio varomoji jėga buvo valstiečiai, vadai – revoliuciniai demokratai, o sukilėliai siekė socialinių ir ekonominių tikslų. Akcentuota, jog tai buvo valstietiškas sukilimas, – jis net vadintas *valstiečių sukilimu*. Jis vadintas ir *1861–1863 m. sukilimu* – išplėtus (ir paankstinus) sukilimo chronologines ribas jį buvo galima susieti su baudžios panaikinimu ir sukilimo įvykius interpretuoti taip, jog sukilo baudžios panaikinimo sąlygomis nepatenkinti valstiečiai. Be to, tuo pačiu buvo galima pabrėžti įvykių Lietuvoje atskirumą nuo Lenkijos, sukilimą pirmiausia siejant su Rusijos istorija ir bandant paneigti antirusišką sukilimo pobūdį – kritikos sulaukdavo tie,

52 J. Jurginis, *Istorija ir poezija*, Vilnius, 1969, p. 239–240.

53 V. Mykolaitis-Putinas, *Dienoraščiai (1961–1967): paskutiniųjų rašytojo gyvenimo metų užrašai*, p. 10.

54 I. Kostkevičiūtė, Kaip buvo rašomi Sukilėliai, p. 98.

55 V. Mykolaitis-Putinas, *Dienoraščiai (1961–1967): paskutiniųjų rašytojo gyvenimo metų užrašai*, p. 43.

56 A. Sniečkaus užrašai, *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 25, l.37.

kurie akcentuodavo sukilėlių Lenkijoje ir Lietuvoje bendrumą⁵⁷. D. Staliūno teigimu, Lietuvoje šeštajame dešimtmetyje susiformavusiam oficialiame sovietiniame sukilimo istorijos naratyve teigta, kad tai buvo 1861 m. prasidėjęs valstiečių sukilimas, kuris nebuvo sudedamoji sukilimo Lenkijoje dalis, sukilimo vadai palaikė artimus ryšius su rusų revoliuciniais demokratais, sukilėliai kovojo dėl socialinių ir ekonominių reformų bei lietuvių kalbos teisių, o jų priešai buvo dvarininkai, „carizmas“ ir „caro valdžia“. Lietuvių nacionaliniai klausimai sukilimo naratyve buvo siejami be išimties tik su kultūriniais siekiais – teigta, jog sukilėliai kovojo dėl lietuvių kalbos teisių⁵⁸.

Mykolaičio-Putino romane, kaip ir oficialiame sovietiniame istorijos naratyve, 1863 m. sukilimas parodytas kaip valstiečių judėjimas, kuris turi baudžiauninkų išvadavimo iš priespaudos ir skurdo programą. Todėl Mackevičius romane prabyla kaip revoliucionierius, tikintis neišvengiama valstiečių pergale (jei ne sukilimo metu, tai vėliau), sukilėliai idėjiniais ir asmeniniais ryšiais susaistyti su rusų revoliuciniais demokratais (juos įkvepia Aleksandro Gerceno ir Nikolajaus Černyševskio idėjos – Mackevičius Paberžėje bendražygiams rodo A. Gerceno „Kolokolą“, o revoliucinės idėjos romano herojus pasiekia veik tik iš pažangios Sankt Peterburgo aplinkos), tik proletarinio internacionalizmo idėjos reprezentacijai romane šmėkšteli T. Ševčenkos vaizdinys (Mackevičius kalba, jog jo gyvenimo kelio pasirinkimui turėjo įtakos T. Ševčenka). Sukilėliai kovoja ir dėl lietuvių kalbos teisių, – pasirodžius jau pirmajai *Sukilėlių* daliai, kritikai rašė, kad rašytojas romane pateikė ir „naują lietuvių tautos socialinio ir nacionalinio judėjimo koncepciją“, kuri skelbia, jog lietuvių tautos nacionalinio atgimimo istorijoje lemtinga data ne „Aušros“ pasirodymas, bet 1863 m. sukilimas⁵⁹.

57 D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas?*, p. 70–71.

58 Ten pat, p. 74–75.

59 J. Lankutis, *Vinco Mykolaičio-Putino kūryba*, Vilnius, 1961, p. 402.

Atminties rėmai ir kelionė pas skaitytojus II – Varpos po tavo pjautuvu

1967 m. Karatkevičius teigė, romaną *Varpos po tavo pjautuvu* kūręs ilgai: 12 metų rinko medžiagą ir 8 metus rašė. Rašytojo kūrybos tyrinėtojo Anatolijaus Verabejaus žodžiais, šio kūrinio sumanymas kilo šeštojo dešimtmečio pradžioje, o paties rašytojo užrašai liudija, jog romanas pradėtas šeštojo dešimtmečio gale. Tiksliai žinome tik kada buvo baigtas romanas – rašytojas padėjo tašką 1964 m. gegužės 18 d. 23 val. 47 min.⁶⁰ Šiaip ar taip, iš prieštaringų duomenų apie romano pradžią aišku viena – tai, kaip ir Mykolaičio-Putino *Sukilėliai*, nebuvo proginis kūrinys 1863 m. sukilimo metinėms paminėti (1963 m. plačiai minėtas sukilimo šimtmetis). Smarkiai sutrumpinta romano versija 1965 m. buvo paskelbta literatūriniame „Polymia“ žurnale, ir autorius ėmė laukti, kada leidykla „Baltarusija“ romaną išleis atskira knyga.

Žurnalinė romano publikacija buvo sutikta nevienareikšmiškai. Labai palanki romano autoriui jo bičiulio Adamo Maldzio recenzija pasirodė Minske leidžiamame „Literatūroje ir mene“, kuriame išganingai kūrėjui skambėjo pareiškimas, jog esą nors romanas pasakoja apie šimtmečio senumo įvykius, autorius parašė labai šiuolaikišką kūrinį, kuriame „tolima praeitis apgalvota iš šiuolaikinių pozicijų“⁶¹. Tačiau netrukus sovietinės Baltarusijos oficioze „Tarybinė Baltarusija“ rašytojas sulaukė griežtos kritikos: jis kaltintas feodalų klasės atstovų idealizavimu – esą daug dėmesio skyręs aristokratijai ir mažai valstietijai, jog sušvelnino socialinį konfliktą tarp engiamųjų ir engiančiųjų. Pasak oficialiai režimo pozicijai atstovavusio Jano Gercovičiaus, autorius paskubėjo skelbti savo kūrinį ir turi dar gerokai padirbėti prie romano, kad, jo žodžiais tariant, „susilietų į vieną

60 С. Шапран, Уладзімір Караткевіч: „Прыміце мяне такім, які я ёсьць“. Да гісторыі выдання „Каласоў пад сярпом тваім“ Ул. Караткевіча, *Дзеяслоў*, 2006, № 4. <<http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/shap2302ec.html?OpenDocument>> [žiūrėta 2014 12 10].

61 А. Мальдзіс, Праўда мастацкая і праўда гісторыі, *Літаратура і Мастацтва*, 1965 08 06.

žmonių ir liaudies likimai, visu balsu prabiltų tikroji istorija⁶². Kaip vėliau pažymėjo A. Maldzis, tokie kritikos žodžiai reiškė, kad oficialiai abejojama romano menine verte bei papasakotu istoriniu naratyvu, o iš autoriaus iš esmės reikalaujama parašyti naują romaną⁶³. Reiktų pridurti, jog J. Gercovičiaus recenzija buvo skirta dviem Karatkevičiaus kūriniams – minėtam romanui *Varpos po tavo pjautuvu* ir metais anksčiau (taip pat žurnale) pasirodžiusiam apsakymui „Laukinė karaliaus Stacho medžioklė“ (tai detektyvinė senos aristokratų giminės palikuonės istorija). Tai, kad abiejuose kūrinuose rašytojo dėmesio centre atsidūrė aristokratijos atstovai, Gercovičiaus kritiką dėl nepagrįsto dėmesio aristokratijos atstovams darė dar griežtesnę ir piršo mintį apie rašytojo ideologinius nukrypimus kūryboje.

Po tokios kritikos oficioze romano leidyba atskira knyga užstrigo – rankraštį leidyklos redakcija ėmė skrupulingai studijuoti. Leidyklos užsakymu vieną vidaus recenziją parašė pačioje leidykloje dirbantis Levas Salavejus (Леў Салавей). Jis recenzijoje rašė:

Išties, dėmesingai skaitant šimtus romano puslapių, nori nenori, o nevalingai susiklosto įspūdis, jog prieš mus ne istorinė meninė drobė, kurioje turi rastis pavergtos liaudies gyvenimo iliustracija, bet kažkokia kunigaikščių Zagorskių giminės kronika su smulkmenišku išvardijimu viso, apie ką galvojo ir ką veikė jos atstovai. Gavosi labai raiškus ir, mano galva, niekuo nepagrįstas perlenkimas, kuris daro kūriniai idėjinę meninę žalą. Perkėlęs į pirmą planą tokius herojus kaip kunigaikštis Alesius Zagorskis, jo senelis, tėvas ir kai kurie kiti, rašytojas tokiu būdu sandariai užstojo jais visa, kas vyko už storų rūmų sienų. Mes faktiškai nematome liaudies, nežinome jos minčių, neišryškiname jos norų, nejaučiame visa jėga jos pykčio ir skriaudos už beviltišką, nežmonišką savo būtį. Ir tuo pačiu nepaprastai skrupulingai V. Karatkevičius pasakoja ir rodo mums nesuskaičiuojamus kunigaikščių Zagorskių ir kitų „dvarininkų

62 Я. Герцович, Судьбы человеческие и судьбы народные, Советская Белоруссия, 1965 09 09.

63 А. Мальдзіс, Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека, Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2010.

lizdų“ turtus [...], negali nesukelti vidinio protesto ir beribis pagrindinių herojų altruizmas.⁶⁴

L. Salavejaus recenzijoje iš esmės buvo pakartota tai, ką savo recenzijoje jau buvo parašęs poetas ir dramaturgas Maksimas Lužaninas⁶⁵. Šis 74 puslapių (!) recenzijoje pedantiškai išgvildeno kūrinio teigiamybės bei trūkumus, pabrėždamas, kad autoriaus uždavinys turėjo būti parašyti „istorinį kūrinį apie liaudies gyvenimą, o ne kunigaikščių Zagorskių šeimos kroniką“, be to, pridūrė, kad menininko misija turi būti atskleisti revoliucinę situaciją ir sukilimo kilimo prielaidas. Recenzentas akcentavo: „Parodyti neturtingą baltarusių kaimą, per kurį ir dėl kurio įvyko sukilimas, – tai turi būti pirmutinis autoriaus rūpestis.“⁶⁶

Recenzentams labiausiai užkliuvo tai, kad romane itin daug vietos skirta kunigaikščių Zagorskių giminei, o jos atstovas jaunasis kunigaikštis A. Zagorskis tapo pagrindiniu romano herojumi. Tuo pat metu priekaištauta, kad mažai dėmesio skirta K. Kalinauskui. M. Lužaninas pagrindinio herojaus klausimą pasiūlė spręsti taip: Zagorskis pagrindiniu romano herojumi yra iki susitikimo su Kalinausku, o po to užleidžia pirmenybę Kalinauskui, nes „Kalinauskas – liaudis, o liaudis ir yra pagrindinis kūrinio herojus“. M. Lužaninas net išvardijo broužus, kuriais turi romane pasišymėti Kalinauskas, pabrėždamas, jog už jo pečių visą laiką turi būti „jo dvasiniai mokytojai“: Sierakauskas, Garibaldis, T. Ševčenka, A. Gercenas. Pageidauta, kad būtų parodyta N. Černyševskio daryta įtaka Kalinauskui. M. Lužaninas pareikalavo dėmesingai peržiūrėti ir romane paliestą nacionalinį klausimą: pirmiausia buvo pareikšta, jog Kalinauskui nacionalinis klausimas buvo neatskiriamas nuo socialinio klausimo, ir pareikalauta dė-

64 Л. Салавей, Рэдактарскае заключэньне на першую кнігу рамана У. Караткевіч «Каласоў пад сярпом тваім», *Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва* (toliau – *БДАМЛМ*), ф. 78, воп. 1, адз. зах. 170, арк. 100–101.

65 Rygoro Baradulino teigimu, jie drauge su V. Karatkevičiumi įkalbėjo M. Lužaniną, kuris laikytas „valdžiai artimu žmogumi“, parašyti teigiamą atsiliepimą – С. Шапран. *Тры мяхі дзядзькі Рыгора, альбо Сам-насам з Барадулiным*, с. 104.

66 М. Лужанiн, Закрытая рэцэнзiя на „Каласы пад сярпом тваiм“, *Дзяслоў*, 2006, № 5, с. 287.

mesingai peržvelgti romane pateiktus Zagorskio ir Kalinausko svarstymus nacionaliniu klausimu⁶⁷.

Recenzentų pastabos ir išvados buvo panašios, tik M. Lužaninas savo recenziją pradėjo pareiškimu, jog rankraštis turi visas prielaidas virsti knyga (atsižvelgus į pastabas)⁶⁸, o L. Salavejus pareiškė, jog išleisti romaną tokį, koks jis yra, – negalima, ir jį būtina iš esmės taisyti⁶⁹. Po šių recenzijų buvo nebeaišku, ar romanas apskritai pasieks skaitytoją. Autorius bandė romaną taisyti, tačiau tai negelbėjo. Kita vertus, norint atsižvelgti į visus pageidavimus, būtų tekę romaną perrašyti. Veik po metų (1966 m. spalį) Karatkevičius, ieškodamas paramos išjudinti užstrigusią romano leidybą, oficialiai kreipėsi į Baltarusijos rašytojų sąjungą prašydamas surengti jo kūrinio svarstymą.

Romano svarstymas, įvykęs 1967 m. vasario 22 d. Baltarusijos rašytojų sąjungoje⁷⁰, įdomus tuo, kad atskleidžia visą požiūrį į Karatkevičiaus romaną įvairovę: tiek valdžios fobijas dėl šio kūrinio bei ideologizuotus oficialius kolektyvinės *atminties rėmus*, tiek baltarusių nacionalinės inteligentijos lūkesčius, kuriuos ši siejo su šio romano leidyba. Posėdyje dalyvavo ir autoritetingas 1863 m. sukilimo tyrinėtojas Genadijus Kiseliovas, kuris turėjo atsakyti į klausimą, ar teisingai romane pavaizduoti istoriniai įvykiai. Jis priminė, jog istorikai tebediskutuoja, kas išties buvo 1863 m. sukilimas: esą vieni teigia, kad tai buvo bajorų sukilimas, o kiti įrodinėja, kad tai buvo valstiečių sukilimas. Tuo tarpu esą teisingiausias sukilimo vertinimas – požiūris į jį kaip į „sudėtingą susipynimą, kuriame nacionali-

67 Ten pat, p. 297–298.

68 С. Шапран, Уладзімір Караткевіч: „Прыміце мяне такім, які я ёсьць“. Да гісторыі выданьня „Каласоў пад сярпом тваім“ Ул. Караткевіча, *Дзеяслоў*, 2006, № 4. <<http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/shap2302ec.html?OpenDocument>> [2014 12 10].

69 Л. Салавей, Рэдактарскае заключэньне на першую кнігу рамана У. Караткевіч «Каласоў пад сярпом тваім», *БДАМЛМ*, ф. 78, воп. 1, адз. зах. 170, арк. 98.

70 Toliau remiamasi šio posėdžio stenogramos publikacija: С. Шапран, Уладзімір Караткевіч: „Прыміце мяне такім, які я ёсьць“. Да гісторыі выданьня „Каласоў пад сярпом тваім“ Ул. Караткевіча.

nis – išsivadavimo judėjimas derinosi su valstiečių kova už žemę ir laisvę“. G. Kiseliovas patikino, jog autorius labai teisingai išnarpliojo ir parodė sudėtingas istorines peripetijas. Jis pabandė atremti autoriui metamus kaltinimus, jog jis pagrindinį dėmesį sutelkęs ne į valstietiją, bet į dvarininkiją ir pagrindiniu romano herojumi pavertęs kunigaikštį, o pagrindinį valstiečių judėjimo atstovą kūrinyje pavertęs politinio sąmoningumo stokojančiu „aklu milžinu“, ir pareiškė, kad „Karatkevičius tarsi iliustruoja svarbų Lenino teiginį, jog 1863 m. revoliuciniame judėjime dalyvavo ne tik valstiečiai, bet ir bajorijos masės“. Ir pridūrė: nors Leninas tai rašė turėdamas galvoje Lenkiją, tačiau šį teiginį galima taikyti ir Baltarusijai. Pabrėžė, kad autorius romane gerai pavaizdavo „revoliucinės bajorijos“ judėjimą, o pagrindinio romano herojaus kunigaikščio priartėjimas prie liaudies – ne rašytojo fantazijos vaisius, nes esą tokių faktų žinoma. G. Kiseliovas atrėmė ir abejones dėl to, „ar autorius ne per daug stiprų vaizduoja nacionalinį išsivadavimo judėjimą Baltarusijoje tuo metu“, pažymėdamas, jog 1863 m. „revoliucionierių ir liaudies siekiai susiliejo“ ir „geriausi bajorijos atstovai, kurie buvo sulenkinti, visiškai pereinavo į liaudies pusę“. Reziumuodamas pabrėžė, jog Karatkevičiaus romanas „persmelktas humanizmo, parašytas iš ryškių internacionalinių pozicijų“. G. Kiseliovo pastabos ir paaiškinimai neužkirto kelio svarstymo metu toliau skambėti priekaištams, jog rašytojas per mažai dėmesio skyrė valstiečiams, o kunigaikščio virtimas revoliucionieriumi neįtikinamas. Oficialiąją kritiką erzino ne tik tai, jog bajorijos, o ne valstiečių klasės atstovas tapo pagrindiniu romano veikėju, bet ir tai, jog rašytojas parodė valstietiško judėjimo trūkumus ir stichiškumą, o ryškiausia šio judėjimo atstovą romane valstietį Korčaką valdė ne klasinis sąmoningumas, bet beatodairiška neapykanta ponams, kurią buvo keblu įvardinti kaip klasinę.

Gindamas autorių nuo priekaištų, jog šis esą gėrisi aristokratijos atstovais, literatūrologas A. Maldzis paragino prisiminti, jog V. Leninas rašė, kad sukilimo metu būtent šlėktos stojo revoliucinio judėjimo priekyje, o bandymas paneigti autoriaus teiginį XIX a. buvus baltarusių kunigaikščių būtų ne kas kita kaip įrodinėjimas, jog baltarusių nacija neturėjo savo

aristokratijos, o tai jau iš esmės prieštarautų marksizmo-leninizmo principams. A. Maldzis paragino atsisakyti vulgaraus požiūrio į sukilimą kaip klasinę valstiečių kovą dėl žemės ir ironiškai pažymėjo: „Redaktorius turbūt būtų labiau patenkintas, jei romano centre būtų ne ponas Zagorskis, o koks nors baltarusių Pugačiovas.“

Svarstymas rašytojų sąjungoje įdomus tuo, jog tokių rašytojų kaip Alesiaus Adamovičiaus ir Nilo Gilevičiaus pasisakymai atskleidė nacionalinės inteligentijos lūkesčius, siejamus su šio romano pasirodymu. Pavyzdžiui, A. Adamovičius palygino Karatkevičių su Valteriu Skotu, mat jis, kaip ir minėtas anglų romantizmo atstovas, skaitytojams, pirmiausia jaunajai kartai, savo romanu gali įkvėpti domėjimąsi gimtąja literatūra ir istorija. Trumpai tariant, nacionalinė inteligentija į šį baltarusių kalba parašytą istorinį romaną žvelgė kaip į tautinės savimonės ugdymo instrumentą – nuskambėjo pareiškimas, kad „knyga bus pamoka, kaip reikia mylėti savo tautą, kaip nagrinėti savo istoriją, kaip išsivaduoti iš visiškai nereikalingo nusizeminimo komplekso, kuris šimtmečius diegtas visų pavergėjų“. Derėtų pridurti, kad tuo pat metu būta ir kito požiūrio – pavyzdžiui, Janas Skryganas iš esmės apkaltino Karatkevičių nacionalizmu – esą romano potekstėje glūdi mintis, jog „baltarusių nacija yra aukščiau kitų nacijų“. Viačeslavas Adamčykas į tai atkirto, jog Karatkevičius nori tiesiog išaukštinti „baltarusį žmogų“.

Prabėgus pusmečiui po šio svarstymo duotame interviu Karatkevičius pareiškė, jog sutiko toli gražu ne su visomis recenzentų pastabomis, – pirmiausia pabrėžė negalįs sutikti su tuo, jog pagrindiniu romano herojumi vietoje kunigaikščio Alesiaus taptų valstietis, – „tai prieštarautų istorinei tiesai“. Jis pridūrė, jog naujausi istorikų darbai įrodė, kad vadovaujančia jėga sukilime Baltarusijoje buvo kaip tik bajorija⁷¹. Šiaip ar taip, romanas netrukus buvo išleistas, o palyginę romano rankraštį su skaitytojus pasiekusiu knygos tekstu, manome, galima teigti, jog nepaisant audringo

71 А. Мальдзіс, *Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: партрэт пісьменніка і чалавека*, с. 71.

ideologizuoto knygos rankraščio svarstymo, romano teksto ideologinė cenzūra iš esmės nepalietė⁷².

Kas prasprūdo pro oficialius *atminties rėmus*

Nors Mykolaičio-Putino ir Karatkevičiaus romanų kelionę į skaitytojų rankas dėmesingai sekė ideologinė cenzūra bei priekabus redagavimas, kurie gludino oficialių *atminties rėmų* neatitikimus, kūriniuose išliko teiginių, kurie disonavo su oficialia istoriografija. Pavyzdžiui, Mykolaičio-Putino romane Kalinauskas pareiškia Mackevičiui:

Aš nesutariu su ponais bajorais, kurie nori atstatyti Žečpospolitą su senosiomis sienomis ir vėl pavergti Lietuvą ir Baltarusiją! Nesutariu su jais, kai jie skelbiasi laisvę iškovosią vieni su užsienių intervencija arba šiaudadūšiškai viliasi išvengti sukilimo [...], mes turime neleisti tiems ponams lemti mūsų Tėvynės likimo. Gana! Praeitį mus pamokė. Valstiečiai turi sukilti visi ir kovoti vieni [...]. Bajorai tegu čia nesikiša. Jie tik kliudyti temoka [...]. O kai laimėsime, Baltarusija ir Lietuva pačios laisvai apsispręs, su kuo joms dėtis į politinę sąjungą, kokią valstybę sudaryti.

Mackevičius tokiai pozicijai pritaria⁷³. Romane galime rasti vietų, kur sukilėlių kariuomenė vadinama „Lietuvos vaisku“ ar „Lietuvos žvalniais“. Visa tai tarsi piršo mintį, jog Mackevičiaus vadovaujami sukilėliai kovėsi siekdami ne tik socialinio teisingumo, bet ir vardan nacionalinės valstybės idėjos. Jau pasirodžius romanui, reaguodamas į šiuos teiginius, istorikas J. Jurginis pažymėjo, jog „kautis už Lietuvos valstybę tada dar buvo per anksti. Tada tik aiškėjo, kad ateityje reikės kautis, kad Lietuva nėra Lenkijos provincija“⁷⁴. Jis nurodė, jog sukilimo metu tik „ėmė klostytis pažiūra, kad lietuviams reiktų turėti savo valstybę“, ir ši pažiūra iš pradžių „buvo

72 Remtasi šio romano leidimu, kuriame pateikiamas ir redagavimo metu išbrauktas rankraščio tekstas: У. Караткевіч, *Збор твораў у 25 тамах*, т. 7–8, Мінск, 2014–2015.

73 V. M. Putinas, *Sukilėliai*, Kaunas, 1986, p. 424.

74 J. Jurginis, *Istorija ir poezija*, p. 253.

tik pavienių žmonių reiškiamą padrikai ir neryžtingai“ – esą sukilimas tik įžiebė lietuvių nacionalinio judėjimo mintį, kuri „pamažu ruseno ir spaudos draudimo laikotarpiu įsiliepsnojo“⁷⁵. Kodėl šis Mykolaičio-Putinno romane esantis neatitikimas oficialiai istoriografijai prasprūdo pro *atminties rémus*? Veikiausiai būta dviejų priežasčių: pirmiausia teiginys, jog sukilėliai skelbė nacionalinės lietuvių valstybės idėją, romane nėra raiškiai akcentuojamas – tai nekėlė grėsmės nustelbti romane pabrėžiamas sukilėlių skelbiamas socialinio teisingumo idėjas ir ši galimai nacionalinės valstybės idėja nuskamba tik tam, kad būtų parodyta, jog lietuvių valstiečiams ne pakeliui „su ponais bajorais, kurie nori atstatyti Žečpospolitą“, – taigi tam, kad paryškintų socialinę skirtį tarp valstiečių ir ponų. Antra, romane miglotai pateikta lietuviško valstybingumo idėjos įgyvendinimo vizija nebuvo sufokusuota į tautinės valstybės įgyvendinimo projektą. Romane Mackevičiaus Lietuvos valstybingumo vizija kilusi iš tautų apsisprendimo teisės principo ir subordinuota tolesnei valstybingumo perspektyvai – Mackevičius prisimena, „kad „Kolokolas“ pabrėžtinai reikalavo Lietuvai, Baltarusijai ir Ukrainai teisės būti nepriklausomoms: „Ar jos nori dėtis su kuomi nors, ar nenori su niekuo, vien reikia sužinoti jų valią, ne suklastotą, bet tikrąją.“ Ir dar jis žino, kad tiek Gercenas, tiek Černyševskis tų tautų valstybinio sambūvio idealu laikė laisvą federaciją kaip lygią su lygiomis. Tik šia sąlyga buvo žadama remti Lenkijos sukilimas.“ Todėl šioms idėjoms pritariančiam Mackevičiui romane akivaizdu, kad „Lietuvos žmonių tautinės sąmonės pažadinimas yra žingsnis pakeliui į aną federaciją“, o Lietuvos nepriklausomybė – tik tarpsnis kelyje į šią „laisvą federaciją“. Mackevičiui sukilime už pergalę svarbiau yra tai, kad „lietuviško valstiečių „vaisko“ žygiai Lietuvos žemėje ir joje įlietas kraujas sustiprins jos žmonių giminingumo ryšį, išmokys juos lietuviškai mąstyti ir lietuviškai jausti“, – sukilimas jam esti tautinio sąmoningumo kalvė⁷⁶. Šiuos rašytojo į Mackevičiaus lūpas įdėtus svarstymus sovietinės istoriografijos fone

75 Ten pat, p. 254.

76 V. M. Putinas, *Sukilėliai*, p. 517.

veikiausiai legalizavo pirmiausia tai, jog minima A. Gerceno tautų „laisva federacija“ tiesiogiai asocijavosi su federaciniu principu grįsta Sovietų Sąjungos valstybine sandara – tokiu būdu „pažangūs“ romano veikėjai tarsi toliaregiškai numatė ateitį, kurioje gyveno romano skaitytojai.

O Karatkevičiaus romano kritikai pažymėjo, jog autorius stengėsi itin išryškinti baltarusių tautinius klausimus ir „geidžiamą pateikia kaip esamą“, – pavyzdžiui, romane vaizduojant, jog tarp bajorijos buvo itin paplitęs baltarusių kalbos vartojimas (pavydžiu nurodomas epizodas, kaip baudžiaviniame senojo kunigaikščio Zagorskio teatre statoma baltarusiškai eiliuota drama)⁷⁷. Pagrindinis romano herojus kunigaikštis Alesius Zagorskis pavaizduotas kaip sąmoningas baltarusis, kuris nuolat susiduria su įvairiomis šovinizmo apraiškomis ir įnirtingai gina baltarusių teisę į tautinę tapatybę nuo rusiškojo ir lenkiškojo nacionalizmo atstovų, neigiančių baltarusišką tapatybę. Kunigaikštis Zagorskis raiškiai pabrėžia ir net didžiuojasi savo baltarusiška tapatybe, kurią pats atranda ir nugludina tapdamas susipratusiu baltarusiu, – kulminacija tampa jo „inauguracinė“ kalba dvarininkų susirinkime, kada jis, laužydamas tradicijas („pirmąkart per daug metų“), prabyla baltarusiškai. Toks raiškį baltarusišką tapatybę turinčio magnato paveikslas kritikų regėtas tik kaip hipotetinis, vis dėlto tai buvo kur kas mažesnė romano yda nei ta, kad aristokratijos atstovas tapo pagrindiniu kūrinio herojumi.

Karatkevičiaus romane yra dar vienas momentas, kuris prieštaravo oficialiosios istoriografijos nuostatomis, – tai LDK istorijos interpretacija. Romane, nors ir ne tiesmukai, tačiau kelis kartus nuskamba mintis, jog LDK buvo baltarusių valstybė ir istorinė Lietuva – tai išties Baltarusija. Iš romano herojų lūpų nuskamba baltarusiško nacionalizmo diskursui, įrodinėjančiam, jog LDK buvo baltarusių valstybė, įprasti argumentai: baltarusių kalba LDK atliko valstybinės kalbos funkciją, Lietuvos statusas buvo parašytas baltarusių kalba, dėmesys fokusuojamas į „baltarusiškus“ LDK kultūros istorijos vardus: Pranciškus Skorina, Simonas Budny, Ki-

77 А. Мальдзіс, Праўда мастацкая і праўда гісторыі.

rilas Turovietis ir t. t. Romano herojai žodį „lietuvis“ (*литвин*) vartoja istorine prasme, ir jis yra žodžio „baltarusis“ sinonimas. Tačiau reikia pabrėžti, kad mintis apie baltarusišką LDK charakterį pasilieka šio romano paraštėse, – tai tarsi palikta itin dėmesingam skaitytojui.

Vietoje išvadų

Tiek Mykolaičio-Putino *Sukilėliai*, tiek Karatkevičiaus *Varpos po tavo pjautuvu* tilpo į sovietinius kolektyvinės atminties rėmus. Šiems romanams būdingos bendros sovietinės ideologemos bei ideologiniai štampai: internacionalizmo istorinių šaknų liudijimai, pabrėžiami herojų ryšiai su rusų revoliuciniais demokratais, socialinio teisingumo klausimo akcentavimas ir t. t. Tuo pat metu kūriniai buvo paženklinėti skirtingų kultūrinių sukilimo atminties tradicijų, todėl K. Kalinausko vaizdinyje yra Karatkevičiaus romane, o Mackevičiaus – Mykolaičio-Putino kūrinyje. O skirtingos rašytojų individualios (šeimų) atmintys turėjo lemtingos įtakos, kad Karatkevičiaus herojumis tapo aristokratas, o Mykolaičio-Putino – valstiečiai. Rašytojai skirtingai naudojami ir kultūrinės atminties vaizdinių simboliu kapitalu: Karatkevičiaus herojams garbinga praeitis, menanti LDK epochą, padėjo ugdyti tautinę savimonę, o Mykolaičio-Putino herojams valstiečiams Simono Daukanto *Būdas senovės lietuvių* pirmiausia padeda pažinti savo laisvą praeitį (valstietis Petras, skaitydamas S. Daukanto *Būda senovės lietuvių*, svarsto: „Tie senovės lietuviai – žemaičiai ir kalnėnai – tai jų šiandieninių baudžiauninkų, proseneliai. O štai, kaip jie gyvenę, kaip tvarkęsi, kokie laisvi buvę! Ir kaip jie narsiai kariaudavę ir nuo visokių priešų gindavęsi“⁷⁸).

Koks minimų romanų santykis su sukilimo atminties diskursu? Pirmiausia pažymėsime, kad romanų pasirodymas tarsi ženklino nuo sukilimo prabėgusio šimtmečio ribą (Mykolaičio-Putino romanas pasirodė ar-

78 V. M. Putinas, *Sukilėliai*, p. 43.

tėjant šiam jubiliejui, o Karatkevičiaus – peržengus šimtmečio ribą), kuri gali būti laikoma ir simboline riba, kada nutrūksta savaimingas vaizdinio perdavimas iš kartos į kartą komunikacinėje atmintyje ir sprendžiasi klausimas, ar vaizdinys bus išsaugotas kultūrinėje atmintyje. Be abejonės, šie kūriniai prisidėjo prie šios transformacijos ir sustiprino sukilimo vaizdinį atminties diskursuose.

Literatūrinį sukilimo vaizdinį pateikęs Mykolaičio-Putino romanas itin padėjo lietuvių kolektyvinėje atmintyje išsakyti tokiam sukilimo vaizdiniui, kokio pageidavo politinis režimas, – tai valstiečių kovos už socialinę teisingumą liudijimas. Paradoksalu, tačiau toks literatūrinis sukilimo vaizdinys lietuvių visuomenei, regis, buvo iš esmės priimtinas dėl savo antidvarininkiškumo ir deklaratyviai atmetamos unijos idėjos – romane ne kartą nuskamba mintis, kad Mackevičiui ir jo bendražygiams nepriimtina atgaivinti unijinę Abiejų Tautų Respubliką, o sukilėliams valstiečiams nepakeliui „su ponais bajorais, kurie nori atstatyti Žečpospolitą su senosiomis sienomis ir vėl pavergti Lietuvą ir Baltarusiją“. Tokie iš sukilėlių lūpų nuskambėję žodžiai, kad „kovoti turime visi kartu, bet tvarkytis mes turime vieni, be lenkų“, tarsi švelnino ideologiškai „teisingą“, bet tiesmuką socialinės kovos vaizdavimą ir atitiko lietuviško nacionalizmo aspiracijas. Unijos idėjos atmetimas savaime piršo skaitytojui mintį apie kitą valstybingumo projektą – savarankišką lietuvių valstybę. Maža to, kai kas romane pavaizduotoje sukilėlių kovoje su carinės Rusijos kariuomene net bandė išvelgti neva ezopiškai rašytojo kuriamą paralelę tarp praeities ir dabarties – tarp lietuvių būties caro ir sovietų valdžios sąlygomis, nors romane tai buvo tik klasių kovos iliustracija. Romanas nebuvo užbaigtas, tad lieka tik spėlioti, koks būtų buvęs galutinis literatūrinis sukilimo vaizdinys, o gal ir sukilimo padarinių interpretacija, tad ir neaišku, ar Mykolaičio-Putino romane būtų galiausiai parodyta, kaip įvyksta valstiečių tautinė emancipacija.

Mykolaičio-Putino ir Karatkevičiaus romanus galima lyginti pasirėmus jau minėta sukilimo vaizdavimo tradicijos takoskyra lenkų literatūroje, kurią ženklina 1956 m. riba, – šiuo atveju Mykolaitis-Putinas lieka ribos

apačioje būdamas ištikimas „konservatyviai“ sovietinei sukilimo vaizdavimo tradicijai su klasių kovos ir revoliucinio judėjimo ištakų paieška, o Karatkevičiaus šią ribą peržengia ir įžengia iš stalinizmo į politinio atlydžio Sovietų Sąjungoje metą atsisakydamas pozityvaus herojaus valstiečio, bandydamas parodyti situacijos nevienareikšmiškumą ir atrasti naujas sukilimo prasmes – pirmiausia jo reikšmę baltarusių tautiniam judėjimui, nors parabolizmo jo romane, kuris tuomet būdingas lenkų rašytojams, nerasime. Literatūrinis tautiškai angažuoto sukilimo vaizdinys, sukurtas Karatkevičiaus, atitiko tautiškai angažuotos baltarusių visuomenės lūkesčiams, todėl jis ir šiandien (kitaip nei klasių kovos vaizdus iliustruojantis Mykolaičio-Putino romanas) yra vienas iš sukilimo kaip *atminties vietos* įtvirtinimo instrumentų baltarusių atminties kultūroje.